

ДРАМАТУРГІЧНЫ ІДЫЯСТЫЛЬ АЛЯКСЕЯ ДУДАРАВА

ФРАЗЕАЛАГІЗАЦЫЯ МАЎЛЕННЯ ПЕРСАНАЖАЎ

Адзін з самых прадуктыўных сродкаў стылізацыі маўлення персанажаў драматычных і празаічных твораў беларускай літаратуры – фразеалагізмы. Усе ўстойлівыя выразы, якія не ствараюцца кожны раз у момант гутаркі, а ўзнаўляюцца і маюць адзіны цэласны змест, безумоўна, не могуць быць пададзены ў мове мастацкіх тэкстаў; найбольш поўна фразеалагічнае багацце адлюстроўваюць шматлікія даведнікі адпаведнага плана. Гэты пласт беларускай мовы даследаваны не ў поўным аб'ёме: выяўлена адметнасць структуры ўстойлівых выразаў, іх семантычныя асаблівасці, суаднесены з сінтаксічнымі адзінкамі і часцінамі мовы, а таксама паходжанне і стылістычная афарбоўка; часткова ў працах І. Лепешава і М. Цікоцкага разглядаецца стылістычнае выкарыстанне фразем.

Аналізуючы драматычнае маўленне, варта памятаць, што за героя (ці разам з ім) заўсёды гаворыць аўтар, і такім чынам выяўляецца ўменне з дапамогай менавіта мовы паказаць адметнасці характару, знешняга выгляду дзейных асоб. Захапляючыся трапнымі, удалымі рэплікамі, дасціпным гумарам ці з'едлівай іроніяй персанажаў, мы захапляемся манерай пісьма аўтараў. Акрамя таго, маўленне персанажаў мастацкіх тэкстаў заўсёды набліжана да гутарковага стылю, аснова якога – вуснае маўленне грамадства пэўнага перыяду развіцця мовы.

Персанажы п'ес Аляксея Дударова жывуць у розныя часы, паходзяць з розных сацыяльных пластоў, што ўдала праяўляецца праз стылізацыю іх маўлення і праз адзін з яе відаў – фразеалагізацыю. Як вядома, у мове мастацкай літаратуры ўстойлівыя выразы могуць выкарыстоўвацца з дзвюма функцыямі: узуальнай і аказіяльнай. Прычым калі паводле ўзуальнай функцыі фраземы сапраўды выкарыстоўваюцца без змен і ў гатовым выглядзе, то пры ўжыванні фразем з аказіяльнай функцыяй прадугледжваюцца пэўныя змены / трансфармацыі ў структуры, гэта ўплывае на іх семантычную напружанасць і стылістычную афарбоўку. Што даюць гэтыя структурныя / структурна-семантычныя змены твору ў цэлым, акрамя таго, што ўзбагачаюць яго на маўленчым узроўні, робяць яго больш экспрэсіўным?

Калі звярнуцца непасрэдна да мовы твораў А. Дударова, то ў асобных з іх (напрыклад, у драме "Парог", у меладраме "Вечар", у драматычнай баладзе "Радавыя", якія і сталі аб'ектам нашага

лінгвістычнага асэнсавання) яны выступаюць актыўным сродкам фразеалагізацыі як аднаго з відаў стылізацыі маўлення: *Мне б зараз выць, валасы на сабе рваць, а я куру яго напярэску, і хоць бы што...; Ты што, з глузду з'ехаў?!; Але дывізію вашу расфарміравалі ўжо... Канцоў не знойдзеш; Думаў як-небудзь ціхай сапай да канца вайны пратупаць; Ой, язык зламаць можна; Язык забаліць расказваючы; Ты і так бы язык праглынуў... і інш.*

Фраземы, выкарыстаныя аўтарам, разнастайныя па форме: ад уласна фразем, кампаратывных фразеалагізмаў, устойлівых выразаў – праклёнаў, перыфрастычных зваротаў да прыказак і афарызмаў як гатовых мінітвораў з павучальным зместам і глыбінным падтэкстам. Кампаратывныя фраземы ў маўленні персанажаў выяўляюць, як і іншыя ўстойлівыя выразы, рысы характару дзейных асоб, іх стан, настрой у пэўнай сітуацыі: *а ты сядзі і маўчы як рыба; Як у Бога за пазухай; Чаго ты белы як палатно?; Дваццаты век, людзі ў космас лётаюць, а ты як жабрак ходзіш, набіраешся; Пражыў, як у бубен адбарабаніў; а днём хадзіў як набіты сабака.* Праклёны звычайна выкарыстоўваюцца ў маўленні немалых персанажаў адпаведнага сацыяльнага статусу; такія выразы маюць зніжальную стылістычную афарбоўку, аднак гэты тып устойлівых адзінак яскрава перадае настрой, адносіны апавядальніка да асобы суразмоўцы ці да таго, пра каго ідзе гаворка: *Маці. Ды каб цябе чэрві не елі на тым свеце, ды каб на тваёй магілцы трава не расла, каб цябе ні неба, ні зямля не прынялі ніколі... Даруй, Божухна...; Магілку ўжо майму сыну капаць сабраўся, каб цябе ў мурашнік заканалі.*

У мове разгляданых твораў ужываюцца перыфразы. Яны маюць не толькі традыцыйны, але і аўтарскі змест і структуру; такія апісальныя выразы аказіяльныя, арыгінальныя: *А хоць горла перагрызі, авечка джыйсавая; Селянін на дзявятым паверсе; Каб гэта цытра вучоная не кінула яго тады, не збегла... Вядома, што праз адметнасць перыфраз праяўляюцца асаблівыя рысы характару персанажаў ці іх знешняга выгляду, настрой у адпаведнай жыццёвай сітуацыі, што, безумоўна, накіравана на раскрыццё ідэйна-эмацыянальнага зместу ўсяго твора.*

Асабліва шмат перыфраз стылістычна зніжальнай афарбоўкі ўжываецца ў маўленні персана-

жаў у якасці звароткаў; відавочна, мэта такога ўжывання – ахарактарызаваць дзейных асоб і прадэманстраваць адносіны да іх: Лейтэнант. *Вы ў гэтым – круглы нуль...*; Адуванчык. *Я морду ўбок, а ён за вуха, барбос паганы!*; Бушцец. *Ты ж з зямлі не падымешся, певень бязвухі...*; Гастрыйт. *Збег некуды, воўчае мяса* [пра ката]; Васіль. *Каго ты слухаеш, бахіла старая?!*; Васіль. *Ах ты, слізняка... Палавіннік пракляты...*; Ну не маўчы ж ты, *пень стары!*

Перыфразы, ужытыя ў маўленні персанажаў, могуць быць як традыцыйныя, так і аўтарскія. Што да традыцыйных, іх найбольш: *Твая праўда, я толькі з вучылішча, пораху не нюхаў* [не ваяваў]... *Дай глынуць чаго-небудзь* [выпіць]; *У мяне ад тваёй аплявухі ў вушах звініць*. Ну й *ручка! Адбойны малаток*; *Фу-у, Бог у тапачках па душы прайшоўся* [лёгка стала пасля выпіўкі]; *Гэта я з-за хваробы не прыкладваўся да рыльця* [не піў].

Арыгінальных апісальных выразаў менш, але яны дэманструюць аўтарскае індывідуальнае словаўжыванне, а таксама незвычайнасць, адметнасць характараў персанажаў, найперш таго, хто гаворыць: Лейтэнант. *Стоп, стоп, старшыня...* *Натхнёная хлусня – гэта талент*; Маці. *Што ты пляцеш, боўдзіла драўлянае?* Як слушна сцвярджаюць навукоўцы, перыфразы не бываюць стылістычна нейтральнымі; усе прыведзеныя прыклады пацвярджаюць гэтую выснову: апісальныя выразы надаюць выказванням танальнасць ад зніжанай, прастамоўнай да ўзнёслай. Такім чынам, у большасці выпадкаў з дапамогай аўтарскіх і традыцыйных перыфраз пісьменнікі ствараюць пэўны стылістычны эфект – гумарыстычны, іранічны, узнёслы, зніжаны. Кожная з перыфраз сітуацыйна арыентаваная: ваенная сітуацыя вымагае быць мужным, жорсткім, стрыманым, і мы “чуем” з вуснаў персанажа выраз *певень бязвухі, барбос паганы* (Адуванчыку фашыст адкусіў вуха). Арыгінальна гучаць аказіянальныя перыфразы, калі аўтары для раскрыцця іх зместу ствараюць шырокі кантэкст: Адуванчык. *Вайна во-во скончыцца, а на гімнасцёрцы адны гузікі...*; Дзерваед. *Хопіць з цябе нашывак і на сэрцы...* *Жывым трэба застацца...* – ідзе гаворка пра душэўныя раны; такія тропы недвухсэнсоўна ахарактызуюць сітуацыю і ствараюць адпаведны стылістычны эфект. Сярод ужытых аўтарам (а значыць, яго персанажам) перыфраз дамінуе назоўнікаявая разнавіднасць.

Відавочна, што фраземы – яркі сродак маўлення персанажаў. Яны дакладна і эмацыйна ахарактызуюць дзейных асоб. У драматургічных тэкстах, дзе няма аўтарскіх разгорнутых ахарактарыстык, устойлівыя выразы, як і іншыя

словы і выразы метафарычнага зместу, выступаюць адным са сродкаў самаахарактарыстыкі персанажаў ці ахарактарыстычным сродкам іншых асоб, да якіх звяртаюцца ў працэсе маўлення: *Не ведаю гаспадара, але што ў яго клёпак не хапае – гэта факт*; *Ты вунь ні ў Бога, ні ў чорта не верыш, а да гэтага часу белы як палатно*; *А калі надакучвала, ты яе не зміргнуўшы вокам спляўляў сваім сябрам*; *У мяне чэрці ў галаве мак таўкуць*.

У мове прааналізаваных тэкстаў устойлівых выразаў з узуальнай функцыяй вельмі многа. Яны ахарактызуюць самыя розныя сітуацыі як побытавага характару, так і філасофскага зместу ці прафесійнага, напрыклад ваеннага. З іх дапамогай забяспечваецца і дакладная, і вобразна-эмацыйная ахарактарыстыка: *Куды? Хоць скрозь зямлю праваліся!*; *Кацялок трашчыць...*; *Ох, вылезуць ім бокам гэтыя хіханькі-хаханькі!*; *Старшыня, ну на які д’ябал трэба было яго з абозу браць?*; *Усім мы павінны мазгі ўпраўляць*; *Госпадзі, твая воля, пранясі*. Відавочна, што прыведзеныя фраземы маюць размоўную ці прастамоўную, грубую стылістычную афарбоўку. Гэта тлумачыцца, на наш погляд, тым, што твор, напрыклад, “Радавыя” прысвечаны Вялікай Айчыннай вайне. Гэта азначае, што сама сітуацыя вымагала “моцнага слоўца”. Ужываючы выразы такога кшталту, дзейныя асобы ахарактызуюць найперш сябе, выяўляюць уласныя адносіны да іншых асоб ці пераконваюць некага ў сваіх меркаваннях.

Аказіянальная функцыя фразем вынікае з творчага, аўтарскага падыходу да іх. Існуе некалькі спосабаў “апрацоўкі” ўстойлівых выразаў, іх структурна-семантычнага абнаўлення ў адпаведнасці з аўтарскай задумай, ідэйна-эмацыйнальным зместам твора і канкрэтнай сітуацыяй. Часам у выніку аўтарскіх трансфармацый змяняецца і стылістычная афарбоўка фразы, узмацняецца стылістычны эфект. Пісьменнікі могуць абнаўляць змест устойлівага выраза шляхам замены аднаго з кампанентаў новым словам (лексмай свабоднага ўжывання), што забяспечвае твору пэўную настраёвасць, а таксама трапныя ахарактарыстыкі персанажаў: Васіль. *Дай толькі разагнуцца – ты ў мяне балетам заскачаш*. Як відаць, аўтарская замена кампанента (*заскачаш балетам*, а не як казёл, напрыклад, асабліва калі ўлічыць, што словы гэтыя адрасаваны старому чалавеку) стварае гумарыстычны эфект.

Часам змест ўстойлівых выразаў можа абнаўляцца за кошт ускладнення іх структуры словам свабоднага ўжывання. Такія лексемны ў адных выпадках паясняюць адзін з кампанентаў, у другіх – дадаюцца да ўсяго комплексу: *Я не*

праліў ні кроплі нявіннай крыві; Убачу з другім – сэрца на шматкі разрываецца; Варта было з-за такога глупства шум на ўсю краіну надыхаць?; Хай ім будзе пухам зямля чужая, а вам дай Бог выжыць; Сам ты пяць разоў быў паранены і два разы кантужаны і лёг касцямі на чужой зямлі перад канцом вайны...; Ты ж ад сваёй злосці капыты адкінеш; Яны [дзеткі] табе і Бога на лапаткі пакладаць; Зараз як гваздану на разжумнай тысіне – вушы адклеяцца; Папярэджваю: калі ты тут застанешся, у твайго казачніка будуць зямныя непрыемнасці.

Відавочна, што падкрэсленыя разам з фраземамі лексемы – гэта аўтарскія кампаненты, ужыванне якіх узбагачае і ўдакладняе семантыку фразем, надае выказванням большую эмацыйнасць, а вобразам – непאўторны каларыт, індывідуальнасць, гэта і выяўляецца праз фразеалагізацыю маўлення. Персанажы набываюць акрэсленыя рысы характару, што дапамагае больш яскрава ўявіць іх, зразумець ролю ў развіцці сюжэта.

Часам аўтар стварае такія кантэкст, які актуалізуе значэнне фраземы, неабходнай для пэўнай сітуацыі: *Страсяні касцямі – пакажы самадзейнасць*; *Гора мае сэрца грызе, як свіння рэпу*; *Чалавек ён [Андрэй] быў з шарыкамі ў галаве і болей у сэрцы*. Трэба зазначыць, што такія метафарычны кантэкст надае новае гучанне вядомым выразам, стварае гумарыстычны / іранічны эфект, выклікаючы тым самым пэўныя эмоцыі ў слухача, чытача.

Адметная манера ідыястылю Аляксея Дударава – стварэнне кантэксту ўстойлівым выразам менавіта ў форме дыялогу, у выніку чаго ўзнікае стылістычная фігура – каламбур: Аліна. *Гэта незвычайны, дзівосны чалавек... Самы сапраўдны інжынер чалавечых душ*... Буслай. Для маёй душы *не інжынер, а сантэхнік трэба*; Буслай. *Вельмі прыемна*. Аліна. А мне *не вельмі*; Красоўскі. Я адчуваю, што ў Вас было *цяжкае дзяцінства*... Буслай. У мяне ўсё *жыццё цяжкае*; Рыгорка. А чаму ты *не пайшоў ваўкоў ганяць*? Буслай. *Не ўмею*... Рыгорка. А што ты *ўмееш*? Буслай. *Сабакам сена касіць*... Толькі сабакам сена касіць. Рыгорка. А сабакі сена *не ядуць*... Буслай. *А я вось кашу*...

Першая рэпліка ў такім выпадку мае фразему з узуальнай функцыяй, а наступная рэпліка суразмоўцы змяшчае такое слова, якое пры замене аднаго з кампанентаў ужытага ўстойлівага выразу надае яму аўтарскае, індывідуальнае гучанне (не *інжынер, а сантэхнік чалавечых душ; не дзяцінства цяжкае, а ўсё жыццё*). У апошнім прыкладзе за кошт дыялагічнай формы стварэння кантэкст, які актуалізуе значэнне ўстойлівага выразу. Такая фразеалагізацыя маўлення

персанажаў не абцяжарвае гучанне тэксту, яго змест, а наадварот, робіць маўленне асоб больш эмацыйным, жывым, арыгінальным.

Некаторыя асабліва напружаныя сітуацыі важныя для раскрыцця ідэйна-эмацыйнальнага зместу ўсяго твора, тады аўтару (персанажу) не хапае адной фраземы, каб дакладна перадаць думку, у выніку ўзнікаюць выразы, у склад якіх уваходзіць дзве / тры фраземы: Васіль. *А пра смерць...* *На які д'ябал языком мяніць, прымервацца да яе?*; *У якую, ліха яе ведае, а што ў сераду – гэта як піць даць*; Ну, што ты як *маленькая, чэснае слова*; Буслай. *Пісьменнік! Грошы куры не кляюць, хочаш не хочаш, а ў святыя запішучь*.

Два ці нават тры фразеалагізмы ў структуры аднаго сказа заўсёды ўзмацняюць экспрэсіўнасць / выразнасць радка, перадаюць надзвычай эмацыйны стан персанажаў: *Адуванчык. Калі што якое дзе-небудзь трохі не таго – ліхам не памінайце...*; Буслай. *Жыццё дасць па зубам раз-другі, сам навучышся, дзе галаву прыгнуць, дзе зубы сціснуць*.

Відавочна, што ўстойлівыя выразы характарызуюць найперш тых, хто іх выкарыстоўвае ў маўленні: напрыклад, *Адуванчык* – ціхмяны, рамантычны, малады, Буслай – разважлівы, з вялікім жыццёвым вопытам, з веданнем такога жыцця, якое асуджае большая частка грамадства, што не замінае яму тонка адчуваць і цвяроза разважаць. Аднак аўтарскі талент драматурга, як заўсёды гэта бывае ў Аляксея Дударава, паказвае нам праблемы грамадства з розных бакоў, і персанаж ужо варты не асуджэння ці высмейвання, а разумення і падтрымкі.

Трапныя выразы, змястоўна і эмацыйнальна насычаныя, у драматургічнай мове сэнсавы разнастайныя. Так, многія з іх прысвечаны філасофскім тэмам, напрыклад жыццю і смерці: *А мо смерць ужо прыглядаецца, з якога боку за мяне ўчапіцца?*; *Нічога не будзе. Сплыв мой час*; Варта нам толькі *махнуць рукой на ўсё, пачаць думаць пра курорты – смерць усімі кіпцюрамі ўчэпіцца*; *Вораг не здаецца – яго знішчаюць*; *Што пачынаць ваяваць – супраць сябе ваяваць, што пачынаць забіваць – сябе забіваць...*; *Унукаў дачакацца трэба...* *Каб ведаць, што мае насенне карані пусціла ў гэтым свеце*.

Частка фразеалагізмаў адлюстроўвае погляд чалавека як на маральныя якасці канкрэтнага персанажа, так і на маральныя каштоўнасці ўвогуле, часам такія фраземы маюць у сваёй структуры лексему Бог: *Зямля з радасцю аддае ўсё таму, хто да яе рукі прыкладае...*; *Ад цябе ж ва ўсім свеце холадна...*; *Хоць пад старасць хапанеш на ўсе сто; Не дадумаліся людзі яшчэ, што*

на зямлі на ўсіх нас адна душа; І перад Богам чысты, і людзі задаволены; Некалі людзі зразумеюць, што чужым хлебам заўсёды падавішся; Бог у тапачках па душы прайшоўся; Забыўся – Бог яму суддзя.

Як бачым, фразеалагізмы надаюць маўленню персанажаў вобразны характар, прыносяць адценне шчырасці і прастаты, ствараюць гумарыстычны, часам іранічны эффект. Устойлівыя выразы забяспечваюць слоўную характарыстыку персанажаў, што дае магчымасць чытачу, як правіла, уявіць сацыяльны статус асобы, заглыбіцца ў сітуацыю, якая вымагае выкарыстання менавіта такіх выказаў, лепш зразумець і адчуць персанажа.

Да фразеалогіі, акрамя ўласна фразем і перыфраз, у шырокім значэнні слова адносяцца прыказкі і афарызмы – выразы вобразныя і павучальныя.

Часта ўжываюць прыказкі, напрыклад, персанажы немаладога ўзросту. А за імі – мудрасць, талент, жыццёвы вопыт драматурга. Дзержавед. *Некалі людзі зразумеюць, што чужым хлебам заўсёды падавішся... Чужое сілай возьмеш – разлічышся...; Што пачынаць ваяваць – супраць сябе ж ваяваць, што пачынаць забіваць – сябе ж забіваць...; Ганна. Канчай маліца – будзем весяліцца; Гастрит. І гэта табе не тое, і тое не гэта...; Не-е, гнілымі зубамі арэх не раскусіш. Бацька. От бабы колькі разоў хварэюць – столькі паміраюць; Ад гора не п'юць, ад гора плачуць; Рукі былі мазолістыя, а сэрцы чыстыя... А цяпер рукі чыстыя, а сэрцы ў мазалях; Буслай. Ворагу нажадаеш – Бог не даруе; Шчаслівы не той, каго, а той, хто кахае... Драгун. Людзі жывуць не дзеля таго, каб лепей жыць, а каб лепей быць; Страшны не той, хто робіць дрэннае, а той, хто не можа дараваць гэта; Лёгка жыць, але зразумеў, што лёгка жыць – цяжкі грэх; Буслай. А я, можа, цікавы тым, што зусім не цікавы.*

Прыведзеныя выразы неаднародныя і пазначылі, і па стылістычнай афарбоўцы, паколькі іх выкарыстоўваюць розныя па характары людзі ў разнастайных маўленчых сітуацыях. Аднолькавае тое, што ўсе выразы трапныя, дасціпныя, ужывальныя ў нязмушаным маўленні, вартыя цытавання і пераймання, гэта і пацвярджае глыбіня думак і пачуццяў, якія з іх дапамогай дэманструюцца.

Такім чынам, фразеалогія ў кантэксце мовы прааналізаваных твораў прадстаўлена ўласна фраземамі, перыфразамі і прыказкамі. Уласна фраземы выкарыстоўваюцца як з узуальнай, так і з аказіяльнай функцыяй. Найбольш прадуктыўныя, як сведчыць аналіз маўленчых фактаў, – фраземы з узуальнай функцыяй, гэта

актыўны сродак характарыстыкі / самахарактарыстыкі персанажаў. Што да фразем, ужытых з аказіяльнай функцыяй, то менавіта яны найбольш яскрава адлюстроўваюць аўтарскую манеру пісьма, арыгінальнасць слова-, фразеаўжывання.

Час назірае за чалавекам, час фарміруе чалавека, час прыспешвае ці спыняе некага, час лечыць... Шмат чаго яшчэ робіць Яго Вялікасць Час пад мудрым поглядам Бацькі нашага нябеснага. Перачытваючы зноў і зноў творы Аляксея Дударова, пераконваешся, што ён змог убачыць надзённыя і вечныя праблемы грамадства і праз дыялог (маналог, палілог) распавесці пра тое, што баліць, турбуе і будзе турбаваць ужо не аднаго чалавека, а ўсіх, цэлы свет. Разнастайнасць тэматыкі, актуальнасць узнятых праблем, захапляльнасць і непаўторнасць вобразаў, дакладнасць слова- і фразеаўжывання робяць творы А. Дударова арыгінальнымі, аўтарскую манеру пісьма пазнавальнай. Толькі з Богам у душы, толькі з любоўю да чалавека можна вырашыць усе канфлікты: і тыя, што сталі асновай п'есы, і тыя, якія яшчэ будуць асэнсаваны і грамадствам, і пісьменнікамі. Рэдкі навуковы артыкул можна завяршыць прысвячэннем аўтуру:

А Вашы "Радавыя" зусім не радавыя.
І Вітаўт-князь, і панна, што з Нясвіжа,
у Вас – жывыя!
І Рагвалод з Рагнедаю праз час,
праз Вас,
да нас
ідуць.
І Мульцік з Ганнаю, ды і Гастрит,
я ведаю,
яшчэ жывуць.
...Не наступае "Вечар" для Адуванчыка,
для Дугіна... І для Буслая, і для Ніны
не наступае вечаровая часіна.
І "Палачанка" з князеўнаю Жыцця
жыць мусяць!
І Лазар Богша, і Прадслава
свой "Крыж" і славу
нясуць для Беларусі,
ідуць да роднага "Парога".
Любімы аўтар,
жывіце доўга і тварыце многа!
І за гарою Вам я накланюся.
За Вас малюся,
каб не была душа ў журбе і скрусе!

Алена БАГАМОЛАВА,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
прафесар кафедры беларускай філалогіі
і сусветнай літаратуры Беларускага дзяржаўнага
універсітэта культуры і мастацтваў.

Аўтар ахвяруе ганапар на развіццё часопіса.